

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК
ЖУРНАЛ
УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО
ТОВАРИСТВА

THE UKRAINIAN HISTORIAN
JOURNAL OF
THE UKRAINIAN HISTORICAL
ASSOCIATION, Inc.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР – EDITOR IN CHIEF

Любомир Р. Винар – Lubomyr R. Wynar
Kent State University

СПІВРЕДАКТОРИ – CO-EDITORS

Юрій Макар – Yury Makar
Чернівецький національний університет – National University of Chernivtsi

Алла Атаманенко – Alla Atamanenko
Національний університет – National University
“Острозька Академія” “Ostroh Academy”

ЗАСТУПНИКИ РЕДАКТОРА – ASSOCIATE EDITORS

Богдан Клід – Bohdan Klid
Канадський Інститут Українських Студій – Canadian Institute of Ukrainian Studies
Альбертський університет University of Alberta

Олександр Сидоренко – Alexander Sydorenko
Арканзаський державний університет – Arkansas State University

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ – EDITORIAL BOARD

Ігор Гирич, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Київ • *Ася Гумецька*, Мічигенський університет, Анн Арбор • *Олександр Домбровський*, УВАН у США, Нью Йорк • *Аркадій Жуковський*, НТШ в Європі, Париж • *Леонід Зашкільняк*, Львівський національний університет, Львів • *Ярослав Ісаєвич*, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів • *Ігор Камінецький*, Центральний Мічигенський університет, Мт. Плезант • *Стефан Козак*, Варшавський університет, Варшава • *Олег Купчинський*, НТШ у Львові • *Теодор Мацьків*, Акронський університет, Акрон • *Юрій Мицик*, Києво-Могилянська Академія, Київ • *Володимир Сергійчук*, Київський державний університет, Київ • *Андрій Сороковський*, УІТ, Кембрідж • *Ігор Стебельський*, Вінзорський університет, Вінзор • *Валерій Степанков*, Кам'янськ-Подільський державний університет, Кам'янець-Подільський

Мовний редактор: Ася Гумецька
Українське Історичне Товариство

© by Ukrainian Historical Association

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ ІСТОРІЇ І УКРАЇНОЗНАВСТВА

ТОМ XLIII – XLIV VOL

4 (172) / 1-2 (173-174) Рік XLIII – XLIV

За загальною редакцією
ЛЮБОМИРА ВИНАРА

2006 2007

НЬЮ-ЙОРК – КИЇВ – ЛЬВІВ – ОСТРОГ – ТОРОНТО – ПАРИЖ

ІСТОРИОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

АЛЛА АТАМАНЕНКО

Національний університет "Острозька академія"
Острог

РОЗВИТОК ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВА В ДІЯСПОРІ

В сучасній українській історіографії термін "грушевськознавство" є загальноприйнятим для означення міждисциплінарної наукової галузі, що включає широке коло наукових праць, присвячених вивченню життя, діяльності та творчості М.С. Грушевського, його оточення, доби, історіографії тощо. Сьогодні докладно вивчаються наукові проблеми, пов'язані з іменем М. Грушевського. Дослідження базовані на численних джерелах, що протягом останнього понад п'ятнадцятиліття активно вивчаються та публікуються. Як відомо, початки грушевськознавства пов'язані з українською зарубіжною історіографією, в першу чергу з діяльністю Українського Історичного Товариства та його журналу *Український Історик*, що досить докладно розглянуто в нижці праць (О. Домбровського¹, І. Гирича², Л. Сакади³). В окремих дослідженнях спеціально розглядалася роль засновника цієї наукової дисципліни та автора численних грушевськознавчих досліджень Л. Винара⁴, який також є автором найповнішої

¹ О. Домбровський. "Розвиток грушевськознавства й Українське історичне товариство", *Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів: НТШ в Україні, УІТ, 1994, с. 346-358.

² І. Гирич. "Висок "Українського Історика" в грушевськознавство", *Український Історик*, т. XXXI, 1994, ч. 1-4 (120-123), с. 102-109; Він же. "Засновник грушевськознавства". В кн.: Л. Винар. *Михайло Грушевський: історик і будівничий нації (Статті і матеріали)*. Київ, 1995, с. 18-22.

³ Л. Сакада. "Діяльність істориків українського зарубіжжя в обороні імені М. Грушевського", *Український історичний журнал*, 1996, №6, с. 38-50; Л. Сакада. "Український історик": Генеза, тематика, постаті. Нью-Йорк; Київ, 2003, с. 226-234. Серія "Історіографічні студії", т. 1.

⁴ І. Гирич. "Професор Любомир Винар і сучасне грушевськознавство". В кн.: Л. Винар. *Грушевськознавство. Генеза й історичний розвиток*. Ред. Ігор Гирич. Київ: Львів; Париж; Нью-Йорк; Торонто: УІТ, Фондація ім. О. Ольжича, Міжнародне товариство ім. Михайла Грушевського, 1998, с. 119-126. Серія "Грушевськаiana", т. 5; М. Ковальський, А. Атаманенко. "Теоретичне обґрунтування

бібліографії праць вченого. Аналіз доробку і поглядів вчених діяспори на постать М. Грушевського зустрічаємо і в статтях, присвячених різним проблемам історіографії".

Як відомо, в Україні протягом довгих років дослідження життя і творчості Михайла Грушевського було неможливим, бо від кінця 20-х – поч. 30-х років праця істориків не була вільною. Тому розвиток грушевськознавства, який розпочався ще за життя М. Грушевського, на довгі роки на батьківщині було перервано, хоча, зрозуміло, що частина дослідників, котра мала доступ до бібліотечних спецфондів, читала праці вченого, навіть іноді згадувала його найбільш нейтральні тези в своїх студіях, переважно не називаючи при цьому їх автора. Спроби українських вчених (Ф.П. Шевченка, тодішнього редактора *Українського історичного журналу*, І. Бойка, Є. Кирилюка) до 100-ліття вченого у 1966 р. наскільки тоді було можливо об'єктивно розкрити діяльність Грушевського⁶, були сміливим виступом в умовах панування радянського режиму. В переважаючий же більшості праць до 1989 р. подавалася негативна характеристика творчого доробку і діяльності М. Грушевського (щоправда, частина дослідників в радянській Україні саме з таких творів дізнавалася про існування його історичних концепцій, які там оцінювалися як "буржуазно-націоналістичні")⁷.

Лише наприкінці 80-х років минулого століття – спочатку в газетних статтях⁸ (однією з перших в *Літературній Україні* у 1988 р. було надруковано статтю С. Білокона⁹), згодом в науково-популярних журналах почали друкувати фрагменти творів та інформацію

грушевськознавства (До 70-ліття Любомира Винара)", *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 10. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2004, с. 30-41.

⁵ О. Ясь. "Постать і науковий доробок Ф.П. Шевченка: погляд з того боку "залізної завіси", *Український історичний журнал*, 2004, №4, с. 117-125; Р.Я. Пиріг. "Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою", *Український історичний журнал*, 2006, №5 (вересень-жовтень), с. 5-6 та ін.

⁶ Ф.П. Шевченко. "Чому Михайло Грушевський повернувся в Радянську Україну", *Український історичний журнал*, 1966, ч. 2, с. 13-30; І. Бойко, Є. Кирилюк. "М.С. Грушевський", *Літературна Україна*, 1966, №77 від 30 вересня.

⁷ М. Котляр. *Історичне минуле українського народу і зарубіжні фальсифікатори*. Київ, 1974, 79 с.; В.Г. Сарбей. *Очерки методологии и историографии истории Украины*. Киев, 1989, 244 с.

⁸ Про протистояння офіційної історіографії спробам поширення правдивої інформації про М. Грушевського та його праці див.: Б. Клід. "Історія і політика: боротьба навколо спадщини Михайла Грушевського", *Український Історик*, т. XXVIII, 1991 - 1992, ч. 3-4/XXIX, ч. 1-4, с. 186-199.

⁹ *Літературна Україна*, 21 липня 1988 р., с. 3.

про М. Грушевського¹⁰. У 1988–1989 рр. в кількох числах журналу *Київ* було надруковано підготовлений до друку С. Білоконем рукопис “Споминів” історика з передмовою Ф.П. Шевченка¹¹. Від початку 1990-х рр. в Україні відбувалися конференції, присвячені М. Грушевському, в тому числі й у співпраці з науковими установами діаспори, видавалися йому присвячені збірники і праці. В той же час найдовше негативно оцінювало діяльність і творчість Великого Українця фахове видання істориків *Український історичний журнал*, яке знаходилося під щільним контролем ЦК КПУ. За спогадами одного з його колишніх редакторів М.В. Ковалю, будь-які спроби публікацій щодо небажаних для влади тем блокувалися ЦК КПУ навіть з початком “перебудови”¹². Саме тому після публікації Ф.П. Шевченка у 1966 р. статті про М. Грушевського в *Українському історичному журналі*, це видання повернулося до аналізу творчості вченого лише у 1989 р. (в жовтневому числі), причому оцінка його творчості в цілому все ще була подана негативно¹³. І лише згодом *Український історичний журнал* вмістив серію статей про Грушевського Р.Я. Пирога, а в 1996 р. два числа журналу (№5 і №6) повністю були присвячені Ювілею 130-ліття від дня народження історика. В цих випусках було вміщено праці українських материкових дослідників про різні аспекти діяльності М. Грушевського, а також стаття Р.Я. Пирога з детальним аналізом грушевськознавчих досліджень попередників, в тому числі й учених з діаспори¹⁴.

Отже, в історіографічній ситуації, яка існувала в радянській Україні від початку 30-х до другої половини 80-х років, дослідження життя, творчості та діяльності М. Грушевського було можливим лише поза Україною. Розвиток грушевськознавства в українській закордонній історіографії, на жаль, поки що не став об'єктом спеціального монографічного дослідження, хоча й розглядався в низці статей, що як безпосередньо, так і непрямо стосувалися проблеми. Це спричинило появу неточностей в розумінні окремих складових істо-

¹⁰ Аналіз цих праць зроблено: Р. Пиріг. “Грушевськознавство: стан і перспективи розвитку”, *Український історичний журнал*, 1996, №5, с. 71-83.

¹¹ Ф.П. Шевченко. “Шлях, що завів на манівці”, *Київ*, 1989, №8, с. 102; М. Грушевський. “Спомини”, *Там же*, с. 103-146.

¹² М.Ф. Коваль. “Флагман вітчизняної історіографії”, *Український історичний журнал*, 1997, №4, с. 11-12.

¹³ В. Сарбей. “До питання про наукову спадщину академіка М.С. Грушевського”, *Український історичний журнал*, 1989, №10, с. 114-129. Ця стаття була початком перегляду його поглядів. Див.: Я. Калакура. “Новітні студії з грушевськознавства”, *Архівознавство. Археографія. Дієрелознавство: Міжвідомчий науковий збірник*, вип. 4: *Студії на пошану Руслана Пирога*, Київ, 2001, с. 104.

¹⁴ Р. Пиріг. “Грушевськознавство: стан і перспективи розвитку”.... с. 71-83.

ріографічного процесу в другій половині ХХ ст. поза Україною. Ґрунтовно розкрити проблему, що вимагає докладного монографічного вивчення, неможливо в межах журнальної публікації, тому лише спробуємо зупинитися на окремих моментах, які мали значення для її дослідження, розуміючи, що в цілому стаття матиме історіографічно-бібліографічний характер, а докладний аналіз поглядів авторів названих публікацій буде зроблений у майбутньому. Крім того, ми розглядали лише ті праці, що були безпосередньо присвячені М. Грушевському і не брали до уваги історіографічні узагальнення.

Сьогодні існує кілька спроб періодизації розвитку грушевськознавства, але всі вони включають загальні основні етапи, які можна подати як 1) прижиттєвий, 2) від смерті історика до 1966 р. (до початку систематичного наукового дослідження в діаспорі), 3) від 1966 по 1989 – діаспорний, 4) сучасний (від 1989 до сьогодні). Кожен із цих періодів має свої характерні риси. Дослідження періоду вивчення доробку історика за його життя, до 1934 р., хоч і ґрунтувалися на наукових засадах, не стали (і не могли стати) систематичними. Одночасно формувалася джерельна база грушевськознавства. Періоду від 1934 до 1966 р. притаманні як об'єктивні дослідження, так і безперечна фальсифікація діяльності та творчості вченого в радянській історіографії. Від 1966 р. відбувалося оформлення методологічної і дисциплінарної структури, планування її розвитку, поширення тематики досліджень. Недоліком розвитку грушевськознавства у цей період була неможливість використання джерел, які зберігалися в Україні, хоча на основі запровадження до наукового обігу джерел західних архівів поширювалася джерельна база та проводилися дослідження фактологічного і концептуального характеру. І, нарешті, з відродженням незалежної України, дослідники змогли запроваджувати до наукового обігу джерельну базу, недоступну раніше. Крім традиційних форм і методів розвитку грушевськознавства встановилася співпраця між науковими установами й університетами в діаспорі та Україні, яка пов'язана не лише з організацією наукових конференцій, а й з підготовкою та виданням нових джерел, праць історика, нових досліджень. Значне розширення (кількісне і якісне) джерельної бази, збільшення рядів дослідників-грушевськознавців, які були представниками різних наукових генерацій, стали головними критеріями для виокремлення цього періоду.

Зі зрозумілих причин не будемо акцентувати уваги на дослідженнях прижиттєвого періоду. В середині 1930-х–1940-х рр. вчені діаспори й території України, що не перебувала під радянською владою, відзначали пам'ять Великого Українця. У 1935 р. Берлінським науковим інститутом було видано німецькомовний збірник *Проф. Михайло Грушевський. Його життя та його творчість (1866–1934)*,

в якому було опубліковано статті Антона Пальме, Бориса Крупницького, Зенона Кузеля, а також переклад праці Грушевського "Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства"¹⁵. У 1938 р. Історично-Філософічною Секцією НТШ у Львові за редакцією І. Крип'якевича готувалося видання збірника на пошану Грушевського, який, на жаль, не був виданий через початок Другої світової війни та прихід в Галичину радянської влади, але деякі статті з нього пізніше були опубліковані в США¹⁶. У 1939 р. до ювілею відомого українського мовознавця, професора східнослов'янських мов Краківського університету І. Зілінського готувався *Збірник Українського наукового інституту у Варшаві*. В ньому мала з'явитися праця ювілята про М. Грушевського, яку упорядники збірника, виданого у 1994 р., опублікували як резюме трьох рукописів під назвою "Наукова діяльність покійного Михайла Грушевського в Галичині та його внесок в українське мовознавство"¹⁷. Одним із рукописів був текст промови вченого на жалібному засіданні з нагоди смерті М. Грушевського у Кракові 4 грудня 1934 р., два інших – статті мовознавця. У 1935 р. українські вчені поза батьківщиною (Л. Білецький¹⁸, В. Біднов¹⁹, І. Боршак²⁰ та ін.) відгукнулися низкою статей на смерть М. Грушевського.

Пам'ять М. Грушевського було вшановано у Києві 19 грудня 1942 р., де відбулося урочисте засідання науковців історично-філологічного гуртка при Київському домі вчених²¹, на якому виступили з доповідями Н. Полонська-Василенко, В. Міяковський та О. Степанишина, колишня аспірантка М. Грушевського²². 30 січня 1944 р. в Му-

¹⁵ Prof. Michael Hruschewskyj. *Sein leben und sein wirken*. Berlin: Beiträge zur Ukrainekunde, Ukrainischen Wissenschaftlichen Institut, III Heft, 48 s.

¹⁶ І. Витанович. "Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського", *Український Історик*, т. III, 1966, ч. 1-2 (9-10), с. 31-51.

¹⁷ Див.: І. Зілінський. "Наукова діяльність покійного Михайла Грушевського в Галичині та його внесок в українське мовознавство", *Збірник пам'яті Івана Зілінського (1879 – 1952). Спроба реконструкції втраченого ювілейного збірника з 1939 р.* Ред. Ю. Шевельов (гол. ред.), О. Горбач, М. Мушинка. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів. 1994. с. 569-574.

¹⁸ Л. Білецький. "М. Грушевський як історик української літератури", *Наша культура* (Варшава). 1935, ч. 3, с. 129-135.

¹⁹ W. Bidnow. "Michael Hruszewski (1866 – 1934)", *Przegląd Współczesny*, t. 14, 1935, no. 153, s. 134-146.

²⁰ I. Borschak. "Mykhailo Hrushevskyj (1866 – 1934)", *Le Monde Slave*, v. 12, 1935, no. 1, p. 12-35.

²¹ ЦДАВОВ України, ф. 4372, оп. 1, спр. 8, 2 арк.

²² Про засідання див.: С. Білокінь. "Лист Георгія Ломова до кузини – Ганни Грушевської-Шамрай", *Український Історик*, т. XXXII, 1995, ч. 1-4 (124-127), с. 180-181.

зеї Визвольної Боротьби України в Празі відбулося засідання з нагоди 10-ліття смерті вченого, яке відкрив Д. Дорошенко, а з доповідями виступали О. Оглоблін (про федералізм М. Грушевського) та В. Січинський ("Праці і зацікавлення М. Грушевського в галузі українського образотворчого мистецтва")²³. В тому ж році й пізніше було опубліковано кілька статей – з характеристикою творчості та спогадів (О. Оглоблін²⁴, Д. Дорошенка²⁵, І. Боршака²⁶ та ін.). Більшість з них мали аналітично-мемуарний характер.

В 40-х – середині 60-х рр. в оригіналі та перекладі перевидавалися праці М. Грушевського, що мало неабияке значення для популяризації доробку вченого та ознайомлення з ним західного наукового світу. В Єйльському університеті ще в 1941 р. вийшов англomовний переклад *Історії України* за редакцією О. Фрідеріксена та передмовою Г. Вернадського²⁷. У 1952 р. в *Annals* УВАН у США було надруковано англійський переклад праці "Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства"²⁸. У 1954 – 1958 рр. з ініціативи А. Білоуса й "Книгоспілки" (дир. Я. Пастушенко) цим видавництвом було надруковано повне репринтне перевидання *Історії України-Руси* та в 1959 – 1960 рр. – *Історії української літератури* (в 5-ти т.). У 1960 р. за ред. М. Галія було видано збірник статей М. Грушевського *Публіцистично-наукові праці, історичні етюди, промови, вибрані матеріали з ювілейного святкування* (видав Демократичний координаційний центр Америки накладом Головної Управи УРДП в США). На цю збірку в журналі *Листи до приятелів* було вміщено позитивну рецензію з наголошенням значення наукових видань діаспори для стимулювання наукової діяльності в Україні²⁹. У 1965 р. в Мічигені видавництво "University Microfilm" пропонувало копії праць вче-

²³ ЦДАВОВ України, ф. 3561, оп. 3, спр. 3, арк. 285.

²⁴ О. Оглоблін. "Михайло Грушевський", *Український вісник* (Берлін), 1944, ч. 31-33 (155-157), с. 7-10; Він же. "Михайло Грушевський", *Воїнська слава*, 1944, ч. X-XI.

²⁵ Д. Дорошенко. "З моїх споминів про Михайла Грушевського", *Краківський вісник*, 23 грудня 1944, ч. 292 (1325), рік V, с. 3; 27 грудня, ч. 294 (1327), с. 3; 28 грудня, ч. 295 (1328), с. 3; 29 грудня 1944, ч. 296 (1329), с. 3; 30 грудня 1944, ч. 297 (1330), с. 2-3.

²⁶ І. Боршак. "Михайло Грушевський", *Соборна Україна*, 1947, ч. 2, с. 33-38.

²⁷ George Vernadsky. "Preface", *History of Ukraine by Michael Hrushevsky*. Ed. by O.J. Frideriksen. Yale: Yale University, 1941, p. V-VI. Перевидало в 1970 р. Archeon Books.

²⁸ *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Science in the U.S.* New York, 1952, V. II, №4(6).

²⁹ І. Крилов. "Нове видання: М.С. Грушевський", *Листи до приятелів*, р. IX, 1961, №3-4 (97-98) (березень-квітень), с. 26-29.

Важливі спостереження висловив і відомий філософ та історик літератури Д. Чижевський, який розглядав доробок М. Грушевського в літературознавстві, відзначаючи значення його *Історії української літератури*, наголосив на застосуванні вченим всіх тогочасних методів дослідження, глибоке знання європейської літератури та літературознавчих традицій, що уможливило створення праці, яка значною мірою випередила свій час і в якій була відповідь на низку філологічних питань, але яка залишалася практично невідомою європейським та американським славістам⁵⁴.

Напередодні століття народження М. Грушевського провідні українські наукові установи – НТШ і УВАН не відзначали цього ювілею спеціальними виданнями⁵⁵, хоча на осінь 1966 р. були заплановані тематичні конференції. Зокрема, таку конференцію у співпраці з іншими установами з ініціативи О. Оглоблина запланувала Українська Вільна Академія Наук у США, Історичну Секцію якої він в той час очолював. Пізніше запланували провести конференції й НТШ в Америці та НТШ в Канаді, хоча на канадській плянувалася лише одна доповідь, присвячена М. Грушевському⁵⁶. Плянувалося передати про ювілей на радіо “Свобода”⁵⁷, а також тематичні вечори, доповіді та зустрічі.

Як згадував в одному із листів до Л. Винара О. Оглоблін, 1966 рік громадські лідери поспішили оголосити роком Івана Франка з нагоди 50-ліття його смерті та 110-ліття народження. Ще на початку 1966 р. Олександр Петрович висловлював сумнів щодо можливості широкого відзначення ювілею 100-ліття М. Грушевського, який міг стати справою кількох ентузіастів⁵⁸.

⁵⁴ Д. Чижевський. “Михайло Грушевський як історик літератури”. В кн.: М. Грушевський. *Історія української літератури*, т. 1. Нью-Йорк: Видавниче товариство “Книгоспілка”, 1959, с. I-XI.

⁵⁵ Цього року не було видань, присвячених Грушевському, в НТШ чи УВАН. Див.: *Publication of the Shevchenko Scientific Society, 1945 – 1980*. New York, 1980, 47 р.

⁵⁶ “Українське Наукове Товариство ім. Шевченка влаштовує наукову конференцію...”, *Гомін України*, Рік XVIII, 1966, №42 (908).

⁵⁷ Лист О. Оглоблина до Ю. Лавріненка від 15 січня 1966 р. Колекція кореспонденції та рукописних документів Ю. Лавріненка в Бахметевському архіві Колумбійського університету.

⁵⁸ Див. А. Атаманенко, Л. Винар. “З листів Олександра Оглоблина про Михайла Грушевського” в цьому числі журналу. О. Оглоблін мав на увазі тодішнього магістра (тепер – редактора журналу *Forum* та відомого бібліографа) Андрія Грегоровича, з ініціативи якого у 1965 р. у Вінніпезі (Союзом українських канадських студентів) було надруковано англійський переклад праці “Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства”, у 1966 р. ним же було перевидано цю статтю як ч. 55 серії “Записки Слав-

Ініціативу широкого відзначення Ювілею дало Українське Історичне Товариство: в статті в газеті *Свобода* його секретар, засновник і головний редактор журналу *Український Історик*, Л. Винар написав про проголошення 1966 р. “Роком Михайла Грушевського”, а серед найважливіших завдань пропонував підготову й видання англійського перекладу *Історії України-Руси*, найповнішої бібліографії праць вченого, вивчення його діяльності та творчості в різних мовах на монографічному рівні, а також публікацію статей про його діяльність і творчість в міжнародних журналах⁵⁹. В березні того ж року в *Свободі* з’явилася його стаття про плани УІТ відзначення ювілею Грушевського⁶⁰, в якій знову згадувалося про необхідність англійського перекладу *Історії України-Руси*, але крім того, про плянування підготовки бібліографії, для чого Товариство засновує в своєму Архіві окрему секцію, в якій мали зберігатися грушевськознавчі матеріали, що пізніше було реалізовано. Тоді ж в пресі з’явилася “Звернення Українського Історичного Товариства”, в якому знову закликалися до гідного відзначення ювілею⁶¹. Крім конференцій, було заплановане видання спеціального тому журналу *Український Історик*, присвяченого М. Грушевському, низка доповідей і конференцій.

Пропозиція англійського перекладу *Історії України-Руси* М. Грушевського викликала жваве обговорення у 1966 – 1967 р. на сторінках періодичних видань. З’явилася низка статей з цього питання членів УІТ Л. Винара, Л. Шанковського, О. Прицака, О. Домбровського та ін., в яких, щоправда, висловлювалися різні погляди, кожен з яких мав свої аргументи. Одна сторона наголошувала на потребі видання перекладу⁶², друга – на застарілості *Історії України-Руси*, вважаючи, що потрібно опрацювати нове дослідження історії України англійською мовою⁶³. Підготовка англійського пе-

тичного Інституту Української Вільної Академії Наук в Канаді” з додатком вибраної бібліографії, було видано також *Автобіографію* М. Грушевського 1906 р. Під його керівництвом канадські українські студенти плянували й наукову конференцію, присвячену М. Грушевському.

⁵⁹ Л. Винар. “Ювілейний рік Михайла Грушевського”, *Свобода*, 4 лютого 1966, ч. 23.

⁶⁰ Л. Винар. “Ювілей М. Грушевського і УІТ”, *Свобода*, 24 березня 1966, ч. 55.

⁶¹ “Звернення Українського Історичного Товариства з нагоди 100-ліття народин М. Грушевського”, *Свобода*, 29 березня 1966, ч. 58.

⁶² Дехто, зокрема Л. Шанковський, вважав, що переклад потрібно робити негайно і він не вимагає для реалізації десяти років, достатньо п’яти, а для перших п’яти томів потрібно два роки. (Див.: Л. Шанковський. “Видання ‘Історії України-Руси’ англійською мовою”, *Свобода*, 17, 18 лютого 1966 р.). Зрозуміло, що такий плян був нерéalний, хоча автором приводилися економічні розрахунки, пов’язані з його реалізацією.

⁶³ Цю думку висловлював О. Прицак. Його думка збігалася з думкою О.

рекладу має свою історію: УІТ, на жаль, не мало достатніх коштів для здійснення цього проєкту. Серед відгуків на статтю була замітка відомого українського мецената Мар'яна Коця, в якій відзначалася важливість англomовного передруку *Історії України-Руси* і перші заплановані заходи по збору коштів на неї, зроблені Українським Конгресовим Комітетом Америки⁶⁴. На жаль, ці плани так і не було реалізовано. В 1973 р. до цієї теми звернулося НТШ з ініціативи тодішнього голови М. Стахів⁶⁵, але і тоді в силу різних причин не вдалося цей проєкт здійснити. Думки про потребу написання нової багатотомної історії України, на жаль, теж не були тоді реалізовані⁶⁶. Ідею ж англomовного перекладу вдалося реалізувати лише на межі тисячоліть зусиллями Канадського Інституту Українських Студій.

Більшість запланованих доповідей і конференцій відбулася восени і взимку 1966 – 1967 рр.⁶⁷ Тоді ж було відзначено ювілей М. Грушевського в Сенаті і Конгресі США. На пропозицію лікаря з Північної Дакоти Антона Жуковського там прозвучали виступи сенаторів і конгресменів з нагоди 100-ліття вченого⁶⁸ і в *Congressional Record*⁶⁹ було надруковано лист-меморіал про М. Грушевського і статтю Л. Винара зі стислою бібліографією його праць.

Восени та взимку 1966 – 1967 рр. з'явилося кілька окремих ювілейних статей про М. Грушевського в періодичних виданнях⁷⁰, число *Вільної України* пам'яті історика зі статтями і спогадами про Грушев-

Оглоблина, висловленою у 1966 р. (Див. "Листи Олександра Оглоблина про Михайла Грушевського" в цьому числі журналу).

⁶⁴ М. Коць. "Про роковини проф. М. Грушевського". *Свобода*, 9 лютого 1966 р.

⁶⁵ "Історія України М. Грушевського в англійській мові", *Америка* (Філадельфія), 25 вересня 1973 р.

⁶⁶ Про історію англomовного перекладу див.: Л. Винар. "До історії англomовного видання "Історії України-Руси" Михайла Грушевського", *Український Історик*, 2002, т. XXXIX, ч. 1-4 (152-155), с. 266-279.

⁶⁷ Див.: "Століття Михайла Грушевського", *Український Історик*, т. III, 1966, №3-4 (11-12), с. 110-111; *Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка. Роки 1966 - 1993*, ч. 81, Львів: Нью-Йорк: Торонто: Париж: Сідней, 1996, с. 34.

⁶⁸ "У Конгресі ЗДА відзначено століття народни проф. М. Грушевського", *Америка*, №192, 7 жовтня 1966 р.

⁶⁹ *Congressional Record*, September 29, 1966.

⁷⁰ П. Феденко. "Михайло Грушевський в науці й політиці", *Вільна Україна*, №52, 1966, с. 1-17; W. Fedoronzuk. "Mychailo Hrushevskyi: Padre della storia Ucraina", *L'Osservatore Romano*, no 81, 1966; М. Галій. "Як Москва знищила Михайла Грушевського", *Вільна Україна*, №52, 1966, с. 20-24; "З життя т-ва прихильників УІП", *Дипломатські вісті*, ч. 44, 29 жовтня 1966; Р. Рахманний. "Будівничий Першої Української Народної Республіки", *Сучасність*, 1966, №1 (61), с. 59-86 та ін.

ського⁷¹, і навіть невелика популярна книга – спроба створення його біографії⁷². Але найбільшу увагу привернула до себе публіцистична стаття відомого історика й тюрколога, пізнішого засновника УНІГУ Омеляна Пріцака в журналі *Листи до приятелів*⁷³, в якій негативно оцінювалося діяльність і творчість М. Грушевського. Вона майже відразу викликала заперечення з боку вчених⁷⁴ і громади⁷⁵.

Підсумовуючи, зауважимо, що не зважаючи на дослідження, які з'явилися у 1950-х – 1960-х рр., постать М. Грушевського – і як автора фундаментальної *Історії України-Руси*, і як політика – керівника Української держави – не досліджувалася систематично. В деяких з досліджень його діяльність висвітлювалася негативно, що було викликане не лише прагненням об'єктивності, а й політичними переконаннями авторів спогадів чи статей, які не могли пробачити Грушевському втрат часів Центральної Ради, його несподіваного "по-лівіння", повернення в радянську Україну⁷⁶ тощо. Отже, в середині 60-х років минулого століття в українській історіографії постала проблема систематичного вивчення наукового та творчого доробку М. Грушевського, його діяльності. Була відсутня його наукова біографія, спеціальна бібліографія праць, недостатньо і не повно було проаналізовано його погляди, що визначало й потребу пошуку архівної грушевськіяни, дослідникам просто не були доступними більшість праць історика, що вимагало їх пошуку і перевидання.

Функцію систематичного вивчення діяльності та творчості М. Грушевського найбільшою мірою взяло на себе Українське Історичне Товариство, фахова організація істориків, яка об'єднала в собі провідних українських дослідників з різних континентів. Про недостатність існуючих досліджень життя і творчості видатного вченого висловився ще у 1964 р. на сторінках журналу УІТ *Український Історик* Олександр Петрович Оглоблин, перший президент товариства,

⁷¹ *Вільна Україна*, рік XIII, жовтень-грудень 1966, ч. 52, 64 с.

⁷² М. Остапович, О. Белозерський. *Президент. Життя і діяльність Михайла Грушевського*. Нью-Йорк: Наша батьківщина, 1967, 74 с.

⁷³ О. Пріцак. "У століття народни М. Грушевського", *Листи до приятелів*, 1966, №157-159, рік XIV, с. 1-19. Передруковано також в *Ідеї і люди визвольних змагань*. Нью-Йорк: Булава, 1968, с. 187-230.

⁷⁴ П. Феденко. *Михайло Грушевський в науці й політиці*. Нью-Йорк: Детройт: Накладом Української Вільної Громади в Америці, 1967, 16 с.

⁷⁵ Частина публікацій з її критикою мала публіцистичний характер. Див.: "Професорська нападсть на Грушевського", *Український Голос*, 28 вересня 1966, ч. 39.

⁷⁶ Докладний огляд поглядів щодо повернення в Україну зробив відомий український дослідник діяльності М. Грушевського Р.Я. Шпир в статті "Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою", *Український історичний журнал*, 2006, №5 (вересень-жовтень), с. 5-6.

у програмній статті "Михайло Грушевський і українське національне відродження"⁷⁷.

Українське Історичне Товариство повністю присвятило вченому 1-2 число III тому журналу *Український Історик*, в якому були вміщені дослідження О. Оглоблина (статтю О. Оглоблина було також надруковано окремою відбиткою в серії "Історичні студії"⁷⁸), Л. Винара, І. Витановича, О. Домбровського, М. Ждана та ін. Тут було надруковано й "Звернення Українського Історичного Товариства з нагоди 100-ліття народин Михайла Грушевського" Президії УІТ, в якому закликалося "гідно відзначити 100-літні роковини Великого сина українського народу". Можна ствердити, що таким чином, вперше після появи Ювілейних збірок 30-х років в українській історіографії вийшов збірник наукових досліджень, в якому розглядалися різні аспекти діяльності та творчості М. Грушевського. В цьому числі було розпочате опрацювання наукової біографії Великого Українця⁷⁹.

Дослідники сьогодні розглядають цей факт як започаткування нової наукової українознавчої дисципліни – грушевськознавства⁸⁰. Лише з появою систематичних наукових дослідів, з опрацюванням теоретично-методологічних засад дисципліни, зроблених її ініціатором др. Л. Винаром, які передбачали різноплановість поставлених наукових проблем, залучення фахівців різних ділянок наукового знання, публікацію та введення до наукового обігу різноманітного джерельного матеріалу, вивчення наукового спадку та діяльності М. Грушевського, його оточення та його доби, грушевськознавство перетворилося на окрему дисципліну українознавства.

Термін "грушевськознавство" було вперше згадано Любомиром Винаром⁸¹ у другій половині 60-х років ХХ ст. (зокрема, в статті

⁷⁷ О. Оглоблин. "Михайло Грушевський і українське національне відродження", *Український Історик*, 1964, т. I, ч. 2-3, с. 1-6.

⁷⁸ О. Оглоблин. *Михайло Сергієвич Грушевський*. Мюнхен; Нью-Йорк, 1966. 11 с. Серія Історичні студії, ч. 4.

⁷⁹ Про місце діяльності членів УІТ та безпосередньо Л. Винара у створенні біографії М. Грушевського див.: Р. Пиріг. "Проблеми підготовки наукової біографії Михайла Грушевського", *Український історичний журнал*, 2005, №4 (липень-серпень), с. 178-179.

⁸⁰ Див. І. Гирич. "Професор Любомир Винар і сучасне грушевськознавство...", Він же. "Засновник грушевськознавства..."; М. Ковальський, А. Атаманенко. "Теоретичне обґрунтування грушевськознавства..."; Л. Сакада. "Діяльність істориків українського зарубіжжя в обороні імені М. Грушевського..." та ін.

⁸¹ Бібліографію праць Л. Винара про М. Грушевського див.: Л. Винар. *Михайло Грушевський: історик і будівничий нації...* с. 297-298; Його ж. *Грушевськознавство. Генеза й історичний розвиток...* с. 134-163 (упорядкувала С. Чолган) та інших виданнях.

"Ювілей Михайла Грушевського" в травні 1966 р. Л. Винар писав, що в наступних числах журналу *Український Історик* планувалося друкувати матеріали, які стануть основою "Грушевськознавства", новою дисципліною українознавчих студій"⁸²). Тепер поруч із термінами шевченкознавство, франкознавство та ін. він став загальноприйнятим. Теоретичні засади грушевськознавства як міждисциплінарної галузі науки вперше було сформульовано дослідником у 1984 році в статті "Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерті Михайла Грушевського: Вступ до грушевськознавства"⁸³ і вони поступово розроблялися й вдосконалювалися⁸⁴. В 1998 р. дослідник узагальнив теорію грушевськознавства⁸⁵, що було доповнено роздумами щодо грушевськознавства як наукової дисципліни в доповіді на V Конгресі МАУ в Чернівцях⁸⁶.

Визначення грушевськознавства як наукової дисципліни з часом було поширене. Якщо спочатку грушевськознавство розумілося як "наукова ділянка українознавства, яка займається систематичним вивченням життя, діяльності і творчості М. Грушевського"⁸⁷, то тепер воно визначається як "окрема міждисциплінарна наука, яка займається систематичним вивченням життя, діяльності і творчості Михайла Грушевського, а також вивчас дослідження, присвячені Грушевському і його добі"⁸⁸. Враховуючи міждисциплінарний характер грушевськознавства, поліаспектність діяльності М. Грушевського, слушним є використання міждисциплінарних методів з наголосом на методологію історичних досліджень. Враховуючи багатомірність діяльності М. Грушевського, дисциплінарна структура грушевськознавства включає різні її складові (наукову, суспільно-політичну,

⁸² Л. Винар. "Ювілей Михайла Грушевського", *Вільне слово*, 7 травня 1966 р., рік XXXIII, ч. 19.

⁸³ Л. Винар. "Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерті Михайла Грушевського: Вступ до грушевськознавства", *Український Історик*, т. 21, 1984, ч. 1-4 (81-84). Передруковано: Л. Винар. *Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації. Статті і матеріали...*, с. 152-165.

⁸⁴ Л. Винар. "Думки про грушевськознавство (генеза, структура, завдання)", *Михайло Грушевський і львівська історична школа. Матеріали конференції*. Львів, 24-25 жовтня 1994 р. Нью-Йорк; Львів, 1995, с. 8-17. Пізніше перевидано: *Михайло Грушевський і українська історична наука. Збірник матеріалів наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському*. Львів, 24-25 жовтня 1994 р., Харків, 25 серпня 1996 р., Львів, 29 вересня 1996 р. Львів, 1999, с. 269-275.

⁸⁵ Л. Винар. *Грушевськознавство. Генеза й історичний розвиток...* с. 17-75.

⁸⁶ Л. Винар. "Грушевськознавство як наукова дисципліна (Вибрані питання)", *Матеріали V Конгресу Міжнародної Асоціації Україністів. Історія*, ч. 2. Чернівці, 2004, с. 315-322.

⁸⁷ Л. Винар. "Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерті...", с. 8.

⁸⁸ Л. Винар. *Грушевськознавство. Генеза й історичний розвиток...* с. 17.

культурно-освітню працю), і базується на науковій методології дослідів, друкованій та недрукованій творчій і епістолярній спадщині, історіографії, опрацюванні теорії грушевськознавства. В той же час різноманітні прояви діяльності та творчості вченого безпосередньо визначають складові структури галузі: історія, історіографія, історіософія, методологія, джерелознавство, спеціальні історичні дисципліни, археографія, археологія, філологія (літературознавство та мовознавство), соціологія, політологія, економіка, право, бібліографія та ін.

Виділяють також науково-організаційну структуру галузі, яка включає наукові установи, що досліджують творчість та діяльність М. Грушевського, до яких в діаспорі належить Українське Історичне Товариство, Наукове товариство ім. Шевченка в Америці, Канаді та Європі, Канадський Інститут Українських Студій, Українська Вільна Академія Наук у США та Канаді, Світова Наукова Рада Світового Конгресу Українців та ін., в Україні – інститути Академії Наук України (Інститут історії України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Інститут української літератури ім. Т.Г. Шевченка) та університети. Свій чималий внесок у дослідження та поширення інформації про М. Грушевського роблять історико-меморіальні музеї вченого у Києві та Львові.

У розвитку грушевськознавства в діаспорі ряд материкових дослідників виокремлює дві історіографічні течії, репрезентовані з одного боку, Л. Винаром, з іншого – О. Прицаком⁸⁹. Зокрема, один із відомих сучасних грушевськознавців Р. Пиріг у 1996 р. висловив думку, що “для першої характерні традиційно-історичні дослідження життя і діяльності, творчої спадщини М. Грушевського, публікація архівних документів, епістолярії, складання бібліографії. Поза сумнівом, доробок її великий і поважний. Представники другої течії (О. Прицак та інші) досліджують складну і актуальну проблему – історіософію, історіографію Грушевського і також мають певні здобутки. Між представниками цих напрямків майже упродовж трьох десятиліть існує протистояння, ведеться дискусія”⁹⁰.

На нашу думку, ці думки потребують уточнення, тому що “традиційно-історичні дослідження життя, діяльності, творчої

⁸⁹ П.С. Сохань, В.І. Ульяновський, С.М. Кіржаєв, М.С. Грушевський і академія. *Ідея, змагання і діяльність*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ, 1993, с. 18-19. Рец.: P.S. Sokhan, V.I. Uliianovs'kyi, and S.M. Kirzhaiev, “M.S. Hrushevs'kyi i academia. Ideia, zmahannia, diialnist'” (L. Wynar), *Harvard Ukrainian Studies*, V, XVIII, no 3/4, December 1994, p. 388-391.

⁹⁰ Р. Пиріг, “Грушевськознавство: стан і перспективи...”, с. 76.

спадщини М. Грушевського” і є переважно історіографією в сучасному розумінні цього поняття як (загально) історії історичної науки, а без аналізу історіософії дослідника неможливе необхідне історіографії розуміння його інтелектуальної еволюції. По-друге, до вивчення історіософії М. Грушевського, крім О. Прицака, зверталися інші дослідники – Б. Крупицький⁹¹, Л. Білас⁹², І. Витанович⁹³, але двоє перших написали свої дослідження ще в 1954 – 1956 рр., отже, мали би вважатися засновниками “течії”. І. Витанович у згаданій “дискусії” висловлював погляди, протилежні поглядам основника Гарвардського українознавчого осередку. По-третє, т. зв. “дискусія” та “протистояння” є тут досить умовними, через те, що заперечення стосувалися не поглядів опонента на історіософію М. Грушевського, а необґрунтованих звинувачень, висловлених в публіцистичній статті 1966 р., яка належала до категорії творів, що віддзеркалювали, за влучним виразом І. Гирича, “зрозумілий біль українських інтелектуалістів за втраченою державністю”⁹⁴. Подібно до Б. Крупицького вважаючи підхід Грушевського до висвітлення української історії відповідним до гегелівської тріади – тези, антитези і синтези, О. Прицак звинуватив М. Грушевського у відсталому світогляді, вбачаючи вплив народницьких поглядів на його політичну діяльність, вважаючи, що той був неспроможний зрозуміти потреби української державності, не бачив значення української еліти й через те усував її від управління державою. В статті стверджувалося, що Грушевський безпосередньо своєю діяльністю спричинився до фізичного винищення української аристократії⁹⁵, а свою *Історію України-Руси* написав ніби то зарано (за віком) і заскоро, “щоб мати змогу передумати написане, корегувати суперечності між своєю історіософічною концепцією і мовою фактів”⁹⁶.

Така схематизація й негативна оцінка М. Грушевського зводили до нівелювання всієї його діяльності, як політичної, так і

⁹¹ Б. Крупицький, “М. Грушевський і його історична праця”. В кн.: М. Грушевський, *Історія України-Руси*. Т. I. Нью-Йорк: Видавниче товариство “Книгоспілка”, 1954, с. I-XXX.

⁹² Про близькість поглядів О. Прицака і Л. Біласа згадує в листі до І. Витановича І. Лисяк-Рудницький (Лист І. Лисяка-Рудницького до І. Витановича від 29 жовтня 1966 р. The Immigration History Research Center (Minneapolis), Ukrainian, Vytanovych Illa, Box 5). Л. Білас нізміне відзначав подібність в дослідженнях. Див.: Л. Білас, “З листування...”, с. 199.

⁹³ І. Витанович, “Уваги до методології й історіософії М. Грушевського”, *Український Історик*, 1966, т. III, ч. 1-2 (9-10), с. 32-51.

⁹⁴ І. Гирич, “Професор Любомир Винар і сучасне грушевськознавство...”, с. 120.

⁹⁵ О. Прицак, “У століття народин...”, с. 13.

⁹⁶ Там же, с. 8.

наукової. Саме тому ця стаття викликала заперечення з боку більшої істориків, в першу чергу членів Українського Історичного Товариства (членом якого був також О. Пріцак), які вважали, що величезна роль М. Грушевського у розвитку української історіографії та в політиці вимагала докладного та повного дослідження його життя та творчості, з врахуванням всіх позитивів та негативів. Позиція, висловлена О. Пріцаком в 1966 р., на думку його опонентів, шкодила розвиткові української історіографії. Протягом кількох років опоненти дослідника вимагали, щоб він "відкликав свій голослівний закид, чи дав докази на твердження, висловлені ним з нагоди 100-х роковин народження М. Грушевського"⁹⁷.

Офіційно в підтримку поглядів О. Пріцака не висловився ніхто, хоча І. Лисяк-Рудницький у листі до І. Витановича писав щодо тверджень зі статті в *Листах до приятелів*, що "не був би схильний трактувати їх як "образу пам'яті Грушевського". Своїм тоном стаття не виходить за межі того, що прийнято в наукових дискусіях. Щодо змісту, то Пріцак має право на власну думку". В той же час Лисяк-Рудницький зауважив, що має "виразні застереження до Пріцакової інтерпретації нашого [...] історичного процесу, зокрема інакше дивлюся на роль українського дворянства і буржуазії"⁹⁸.

По суті, дискусія так і не розгорнулася, бо О. Пріцак до своїх контрверсійних поглядів в інших публікаціях не повертався й на критику не відповідав. Слід відзначити, що в пізніших працях дослідника, які мають вже зовсім інше оціночне спрямування, дискусійні тези не повторювалися⁹⁹, а обґрунтовуючи потребу творення нової української наукової школи в Гарвардському університеті, у 1973 р. її засновник відносив себе до школи Антоновича-Грушевського (вважаючи, що вона мала розвиток в учнях київського вченого, в учнях учнів і т. д.)¹⁰⁰.

І нарешті потрібно підкреслити, що розбіжності в поглядах на

⁹⁷ Лист Президії УІТ за підписами Л. Винара, М. Антоновича та О. Домбровського до Президента УВАН у США і Голови комітету для підготовки конференції, присвяченої М. Грушевському у 1986 році Ю. Шевельова від 30 червня 1985 р. (Копія). Архів УІТ, ф. Наукові установи, спр. "УВАН".

⁹⁸ Лист І. Лисяка-Рудницького до І. Витановича від 29 жовтня 1966 р. The Immigration History Research Center (Minneapolis), Ukrainian, Vytanovych Ila, Box 5.

⁹⁹ О. Пріцак. *Історіософія та історіографія Михайла Грушевського*. Київ: Кембридж: Археографічна комісія, Інститут української археографії Академії Наук України, Український науковий інститут Гарвардського університету, 1991. 78 с. Також див.: О. Пріцак. "Історіософія Михайла Грушевського". В кн.: М. Грушевський. *Історія України-Руси в одинадцяти томах, дванадцяти книгах*. Т. 1: До початку XI віка. Київ: Наук. думка, 1991. с. XL-LXXXIII.

¹⁰⁰ О. Пріцак. "Гарвардський центр українських студій і школа Грушевського", *Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми на-*

постать М. Грушевського між Л. Винаром, його колегами, з одного боку, та О. Пріцаком з іншого, не заважали їм співпрацювати в журналі *Український Історик*¹⁰¹, в Українському Історичному Товаристві, брати участь у спільно організованих (УІТ і УНІГУ) наукових конференціях, в тому числі й присвячених окремим ювілеям М. Грушевського. О. Пріцак при творенні Гарвардського українознавчого осередку запросив Л. Винара бути консультантом¹⁰². Дискусії є позитивним явищем, що змушує науку рухатися вперед. Подібне спостерігається щодо оцінки творчості й особистості М. Грушевського й сьогодні, в сучасній материковій історіографії, і визначається відмінностями світоглядних позицій її учасників¹⁰³.

Слушно є висловлена в багатьох дослідженнях думка про те, що розвиток грушевськознавства на сучасному етапі в Україні не було розпочато з нуля завдяки доробку української західної історіографії і, безперечно, журналу *Український Історик*, який, по-суті, перетворився на орган цієї галузі українознавства, та його редактора Л. Винара, який сьогодні має чи не найбільший власний науковий доробок з грушевськознавства, автором понад 300 праць про М. Грушевського, серед яких – монографії, статті, публікації документів. Сьогодні вийшло 7 томів журналу (1966 (100-ліття вченого), 1984 (50-ліття смерті), 1991, 1991/92 (125-ліття від дня народження), 1996 (130-ліття від дня народження), 2002 (135-ліття від дня народження), 2004/2005 (70-ліття смерті)), присвячених М. Грушевському, в яких було надруковано як численні джерельні матеріали (автобіографії, спогади, листування, щоденники, праці (наукові та публіцистичні) М. Грушевського), так і дослідження, бібліографії праць історика і про нього.

Були й спеціальні видання, присвячені історикові іншими науковими установами, а також монографічні дослідження – дисертації. Серед них помітне місце посідає спеціальний випуск *Записок НТШ*,

щої культурної політики (1967 – 1973). Кембридж: Нью-Йорк: Фонд катедр українознавства, 1973, с. 103.

¹⁰¹ Див. згадки про публікації О. Пріцака на сторінках журналу: *Український Історик*, т. XXXVI, ч. 1 (140): Показчик змісту за роки 1963 – 1997, с. 55.

¹⁰² Лист О. Пріцака до Л. Винара від 11 грудня 1968 р. Архів Л. Винара, ф. "Офіційні листи", спр. "Гарвард": "Лист Омеляна Пріцака (до Л. Винара від 13 листопада 1969 р.)", *На службі Кліо. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності*. Київ: Нью-Йорк: Торонто: Париж: Львів, 2000, с. 757.

¹⁰³ Зокрема, неоднозначні оцінки одержала праця дніпропетровського дослідника В. Ващенко "Невразності: непрочитані історії (Деконструкція одного напису – сеанс прочитання автобіографії М. Грушевського)". (Дніпропетровськ, 2002, 406 с.). В сучасній материковій історіографії існують також різні оцінки концептуального спадку М. Грушевського.

яким Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці їднo відзначило у 1974 р. столітню річницю від дня народження М. Грушевського. Тут було вміщено статті М. Андрусяка, П. Коваліва, М. Чировського, М. Стахів та ін., а також було включено документи, упорядковані М. Стахівом¹⁰⁴. Важливе значення має видання НТШ у США в серії "Українські студії" (т. 32) за упорядкуванням, редагуванням і частковим перекладом Миколи Чировського англomовний збірник *Про історичні початки Східної Слов'янської Європи (Повідомлення)*¹⁰⁵. В ньому було вміщено переклад статей М. Грушевського про "звичайну схему" "руської" історії й справу раціонального укладу історії східного слов'янства, про спірні питання староруської етнографії та етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи, а також дослідження з історії Київської Русі М. Браїчевського, Н. Полонської-Василенко, М. Андрусяка, М. Чубатого, О. Прицака та І. Решетаря, Б. Корчмарика та ін. М. Чировський цією публікацією вперше звернув увагу дослідників на етнографічні та археологічні праці М. Грушевського, які дослідники сьогодні відносять до історіософічних, як таких, що розкривають сутність поглядів М. Грушевського на державотворчі процеси в Східній Європі і складають своєрідний триптих у відновленні справи "відвоювання" київської спадщини у російської історіографії¹⁰⁶.

Важливими у дослідженні постаті М. Грушевського стали німецькомовні та англomовна докторські дисертації: українського американського дослідника (сьогодні – директора Інституту Липинського у Філадельфії та директора Інституту східноєвропейських досліджень НАНУ) Ярослава Пеленського про висвітлення української національної думки в працях Грушевського та Липинського (Мюнхен, 1957), німецького дослідника Фрідріха Крюгера¹⁰⁷ та українського канадського дослідника Томаса Приймака про М. Грушевського (Торонтський університет, 1983), на основі якої у 1987 р. було видано монографію *Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture*, переклад фрагментів якої було опубліковано в 1991 р. журналом *Всесвіт в Україні*¹⁰⁸. Дослідження Т. Приймака стало першою і на той

час найповнішою політичною біографією Михайла Грушевського¹⁰⁹.

Аналіз публікацій *Українського Історика* показує, що грушевськoзнавство було і залишається одним із його провідних напрямів. В журналі від 1963 р. опубліковано понад півсотні праць й автобіографічних джерел Михайла Грушевського, причому всі вони належать до рідкісних і були переважно маловідомими й малодоступними для науковців. Крім того, близько сорока публікацій знайомлять з різноманітними архівними джерелами – значний масив листування, шоденники, спогади М. Грушевського, матеріали його слідчої справи і багато інших. Опубліковано значну кількість спогадів про Великого Українця – частина яких була написана його сучасниками спеціально на замовлення головного редактора *УІ*. Надруковано в *УІ* й понад сотні грушевськoзнавчих досліджень, написаних представниками різних генерацій дослідників з діаспори та України, які охоплюють всі періоди життя вченого, різні аспекти його діяльності та творчості. Не залишаються поза увагою й найновіші книжкові видання грушевськiяни, які рецензуються в журналі або відзначаються бібліографічними нотатками. У відділі "Хроніки" фіксуються найважливіші події, пов'язані з іменем М. Грушевського.

Один із перших оглядів здобутків журналу в галузі грушевськoзнавства за десятиліття його існування зроблено О. Домбровським¹¹⁰. Докладним аналізом відрізняється стаття відомого грушевськoзнавця молодшого покоління І. Гирича¹¹¹, в якій автор систематизував опубліковану *УІ* за три десятиліття грушевськiяну, справедливо зазначивши, що саме в журналі *УІ* вперше було розпочато публікацію документальних джерельних матеріалів та епістолярію. Він систематизував проблематику досліджень на сторінках *УІ*, відзначив їх позитиви й прорахунки, наголосивши на новаторському підході до оцінки постаті М. Грушевського провідного дослідника Любомира Винара. До зробленого аналізу варто додати, що від 1994 р. редколегії журналу вдалося залучити до співпраці багатьох нових – материкових дослідників, які опрацьовують різноманітну проблематику, пов'язану з Грушевським та його добою, друкують на сторінках журналу новознайдені матеріали з українських архівів. Ще додамо, що при архіві *УІ* від 1966 р. окремою секцією було засновано архів М. Грушевського, в якому зберігаються публікації його

¹⁰⁴ *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. СХСVII: Михайло Грушевський у 110 роковини народження. 1866 – 1976. Секція історії України*. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1978, 236 с.

¹⁰⁵ *On the Historical Beginnings of Eastern Slavic Europe (Riedlings)*. Ed. by Nicholas L. Fr.-Chirovsky. New York: Shevchenko Scientific Society, 1976, 224 p.

¹⁰⁶ Михайло Грушевський. *Твори у 50-ти томах*. Т. 1. Серія Суспільно-політичні твори. 1894 – 1907. Львів: Вид-во "Світ", 2002, с. 53.

¹⁰⁷ Friederike Krüger. *Mykhailo Hrushevsky: Kyj – Ukrainischer Patriot und Historiker*. Münster, 1984, 245 s.

¹⁰⁸ Tomas R. Prymak. *Mykhailo Hrushevsky. The politics of National Culture*. Toronto: Buffalo; London: University of Toronto press, 1987, 324 p.

¹⁰⁹ "T.M. Prymak. "Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture" (L. Wynar). *Harvard Ukrainian Studies*, V. XVII, no 1/2, June 1993, p. 173-174.

¹¹⁰ О. Домбровський. "Грушевськiяни в "Українськiм Історикi". *Український Історик*, 1973, т. X, ч. 3-4 (39-40), с. 29-37.

¹¹¹ І. Гирич. "Внесок "Українського Історика" в грушевськoзнавство". *Український Історик*, 1994, т. XXXI, ч. 1-4 (120-123), с. 102-109.

творів (в тому числі й перевидання його праць в діаспорі), дослідження про нього, в тому числі й статті і відгуки про нього і його діяльність з чужомовних видань, статті (рукописи), світлин, спогади. Архів створювався з метою використання деяких матеріалів у журналі, а після постанови незалежної України – передачі цих матеріалів до державної бібліотеки чи архіву¹¹².

В журналі від 1972 р. започатковано постійно діючу рубрику “Грушевськіяна”. В 1974 р. УІТ розпочато однойменну книжкову серію, в якій до сьогодні видано 8 томів¹¹³, що включають дослідження про історика та його праці. Останній том серії видано в 2006 р. у співпраці з дрогобильськими вченими¹¹⁴. До її заснування частина грушевськознавчих досліджень з’явилась у серії УІТ “Історичні студії”¹¹⁵. Багато грушевськознавчих видань було підготовлено УІТ поза серіями. Серед таких – збірка праць М. Грушевського *На порозі Нової України: Статті і джерельні матеріали*¹¹⁶, монографії Л. Винара *Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. Статті і матеріали (У 130-ліття з дня народження М. Грушевського, 1886 – 1996)*¹¹⁷,

¹¹² Передачу архівних матеріалів УІТ в Україну вже розпочато.

¹¹³ Л. Винар. *Автобіографія Михайла Грушевського з 1906 і 1926 років як джерело до вивчення його життя і творчості*. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1974, 36 с. Серія “Грушевськіяна”, т. 1; Л. Винар. *Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року*. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1981, 47 с. Серія “Грушевськіяна”, т. 2; М. Грушевський. *Володимир Боніфатійович Антонович 1834 – 1908 – 1984. У 150-ліття з дня народження*. Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто: Українське Історичне Товариство, 1985, 64 с. Серія: “Грушевськіяна”, т. 3; Л. Винар. *Михайло Грушевський в українській і світовій історії. У 125-ліття з дня народження*. Нью-Йорк; Торонто; Київ; Париж: Українське Історичне Товариство, 1993, 49 с. Серія “Грушевськіяна”, т. 4; Л. Винар. *Грушевськознавство. Генеза й історичний розвиток*. Ред. Ігор Гирич. Київ; Львів; Париж; Нью-Йорк; Торонто: УІТ, Фондація ім. О. Ольжича, Міжнародне товариство ім. Михайла Грушевського, 1998, 215 с. Серія “Грушевськіяна”, т. 5; В. Тельвак. *Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX століття)*. Нью-Йорк; Дрогобич: УІТ, Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка, 2002, 234 с. Серія “Грушевськіяна”, т. 6; М. Грушевський. *Наша політика. Матеріали до історії конфлікту в НТШ 1913 року*. Нью-Йорк; Дрогобич: УІТ, 2003, 240 с. Серія “Грушевськіяна”, т. 7.

¹¹⁴ Л. Винар. *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Шевченка. 1892 – 1934*. Львів, 2006, 384 с. (Серія “Грушевськіяна”, т. 8).

¹¹⁵ Б. Мартос. *М.С. Грушевський, яким я його знав*. Мюнхен; Нью-Йорк: УІТ, 1966, 9 с. Серія “Історичні студії”, ч. 5; Л. Винар. *Михайло Грушевський в боротьбі за український університет*. Мюнхен; Нью-Йорк: УІТ, 1968, 20 с. Серія “Історичні студії”, ч. 6.

¹¹⁶ М. Грушевський. *На порозі Нової України: Статті і джерельні матеріали*. Ред. Л. Винар. Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен: УІТ, 1992, 278 с.

¹¹⁷ Л. Винар. *Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. Статті і матеріали (У 130-ліття з дня народження М. Грушевського, 1886 – 1996)*. Нью-

*Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Шевченка, 1892 – 1930*¹¹⁸, присвячений М. Грушевському збірник *Russian Empire: Some Aspects of Tsarist and Soviet Colonial Practices*¹¹⁹, зі статтями М. Папа, Л. Винара, Д. Дюнна, В. Кайпела, Р. Шпорлока та ін. Окремими відбитками виходили найактуальніші статті з *Українського Історика*, присвячені М. Грушевському¹²⁰. Працю Л. Винара *Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866 – 1934)* видавництвом “Сучасність” було видано невеликим форматом “захальявною” книжкою з метою поширення в Україні. Члени УІТ друкували грушевськознавчі праці і рецензії на сторінках видань інших наукових установ, в різних країнах. Варто відзначити тут дослідження голови Наукового Товариства ім. Шевченка в Європі, дійсного члена УІТ, Аркадія Жуковського, автора кількох важливих статей про М. Грушевського¹²¹. До 130-літнього Ювілею вченого він видав франкомовну збірку статей *Михайло Грушевський. Життя і творчість*, що включала також кілька досліджень редактора і документи¹²².

Враховуючи, що для дослідника бібліографічні праці й описи архівних фондів стають безцінним джерелом інформації про предмет дослідження, безперечно позитивної оцінки заслуговує внесок, зроблений УІТ і безпосередньо Л. Винарем у розвиток бібліографії грушевськознавства як його допоміжної структури, включно з англomовною бібліографією грушевськіяни, яка до сьогодні є неперевершеною¹²³. Бібліографічні дослідження поповнені в Україні бібліогра-

Йорк; Київ; Торонто: Інститут української археографії та джерелознавства НАН України, УІТ, 1995, 302 с.

¹¹⁸ Л. Винар. *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Шевченка, 1892 – 1930*. Мюнхен: УІТ, 1970.

¹¹⁹ *Russian Empire: Some Aspects of Tsarist and Soviet Colonial Practices*. Ed. M. Pap. Cleveland: Institute for Soviet and East European Studies John Carroll University, Ukrainian Historical Association, 1985, 187 p.

¹²⁰ Напр. див. Б. Мартос. *Перші кроки Центральної Ради*. Мюнхен; Нью-Йорк: Українське Історичне Товариство, 1973, 16 с.

¹²¹ А. Жуковський. “Михайло Грушевський і Франція”. *Хроніка 2000*, №2-3, 1995, с. 256-269; А. Жуковський. “Політична і публіцистична діяльність М.С. Грушевського на еміграції. 1919 – 1924 рр.”. *Український історичний журнал*, 2002, №1, с. 96-125 та ін.

¹²² *Mykhailo Hrushevskiy. Sa vie et son oeuvre*. Red. A. Joukovsky. Paris, 1997, 167 p.

¹²³ Л. Винар. “Бібліографія праць про Михайла Грушевського”. *Український Історик*, 1966, ч. 1-2, с. 122-129; *Український Історик*, т. XXI, 1984, ч. 1-4, с. 291-319; L. Wynar. *Mykhailo Hrushevskiy. 1866 – 1934. Bibliographical Sources*. New York; Munich; Toronto, 1985, 203 p.; L. Wynar. *Mykhailo Hrushevskiy. Bibliographical Quelle, 1866 – 1934*. Munchen, 1984, 68 p.; *Mykhailo Hrushevskiy. 1866 – 1934: Bibliographical Sources*. Ed. L. Wynar. New York; Munchen; Toronto, 1985, XVIII + 203 p.

фією грушевськознавства *Михайло Грушевський – перший президент України, академік*, що включала праці історика і про нього 1885 – 2000 рр. (підготовлена Борисом Грановським)¹²⁴. В діяспорі частина бібліографій включала також праці М. Грушевського або ним редаговані¹²⁵.

Для евристичної праці дослідників велике значення має складання як загального опису архівних матеріалів грушевськіани, так і опис окремих фондів. Дослідники в діяспорі були довгий час позбавлені такої можливості, хоча і передбачали її. Від 1991 р. ця прогалина почала заповнюватися дослідниками в Україні. Показники до архівної грушевськіани у фондах Відділу рукописів бібліотеки ім. В.І. Вернадського був підготовлений С. Кіржасвим¹²⁶. Показник до одного з фондів ЦДІА України в м. Києві було підготовлено І. Гиричем¹²⁷. Українські дослідники в діяспорі вивчали доступні джерела грушевськознавства в західних архівах – в Канаді, США, Німеччині, і публікували свої дослідження на сторінках *Українського Історика*.

В червні 1991 р. під час щорічної українознавчої конференції в Іллінойському університеті в Урбана-Шампейн з ініціативи президента УІТ Л. Винара було засноване Міжнародне Товариство ім. М. Грушевського, яке, як міжнародна наукова організація, що була б інтегральною частиною УІТ, мала ціль налагодити співпрацю між українськими і неукраїнськими грушевськознавцями й видавати неперіодичні наукові збірники *Михайло Грушевський і його доба*. Добрий задум, на жаль, повністю не було реалізовано, але Міжнародне Товариство певний час діяло і стало одним із організаційних чинників першої міжнародної наукової конференції до 125-ліття М. Грушевського в Україні, співорганізаторами якої стали НТШ в Україні, Міжнародна Асоціація Україністів та УІТ¹²⁸.

¹²⁴ *Михайло Грушевський – перший президент України, академік. Бібліографія (1885 – 2000)*. Упоряд. Б. Грановський. Київ, 2001, 384 с.

¹²⁵ Див.: *Каталог видань Української Академії Наук. 1918 – 1930*. Підготував і видав Д. Штогрин. Чикаго: Товариство українських бібліотекарів Америки. 1966, 286 + 74 с. (Серія Слов'янські біо-бібліографічні матеріали, т. 1).

¹²⁶ *Документальні матеріали М.С. Грушевського у фондах відділу рукописів ЦНБ ім. В.І. Вернадського АН УРСР. Каталог*. Упоряд. С.М. Кіржасв. Київ: Археографічна комісія АН УРСР. Центральна наукова бібліотека ім. В. Вернадського АН УРСР. 1991, 114 с.

¹²⁷ *Епістолярна спадщина Михайла Грушевського. (Показчик до фонду №1235 у ЦДІА України у м. Києві)*. Упор. Ігор Гирич. Київ: Ін-т укр. археографії та джерелознавства НАН України, ЦДІА України в м. Києві, 1996, 107 с. Серія "Науково-довідкові видання з історії України", вип. 39.

¹²⁸ Доповіді, які прозвучали на конференції, опубліковано: *Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції*

Стимулом до розвитку грушевськознавчих досліджень стали і численні наукові конференції, які організовувалися в діяспорі, часто – з ініціативи УІТ, у співпраці з іншими науковими установами. Науковим Товариством ім. Шевченка, Українською Вільною Академією Наук, Українським Науковим Інститутом Гарвардського університету, Українознавчою програмою Іллінойського університету та ін. 1984 р. було проголошено роком М. Грушевського, у 1988 р. при УІТ при співпраці Наукової Ради СКВУ постанала комісія для вивчення життя і творчості історика. Конференції давали і дають можливість обговорити важливі теоретичні, методологічні засади грушевськознавства, ознайомлюють з досягненнями в цій галузі, визначають перспективи досліджень. Немає можливості в межах статті назвати всі наукові грушевськознавчі конференції, що відбулися в діяспорі, але варто згадати англословну сесію під час 28-го наукового з'їзду Американської Славистичної Асоціації в Бостоні у листопаді 1996 р. під назвою "Теперішній стан української історіографії: сучасні течії і тенденції інтерпретації", організовану УІТ з нагоди 130-ліття від дня народження Грушевського та в травні 1998 р. спеціальну наукову сесію річної конвенції Канадської асоціації славистів, яка була присвячена сторіччю появи першого тому *Історії* Грушевського, організовану Канадським Інститутом Українських Студій Альбертського університету. Ці сесії дали можливість спільно з неукраїнськими вченими обговорити концентральні питання історії України та місце в її дослідженні праць патріарха української історіографії.

Співпраця УІТ і вчених з діяспори з материковими дослідниками в напрямі розвитку грушевськознавства розпочалася у 1989 р., коли на Установчій конференції Американських українців познайомилися представник Археографічної комісії Академії Наук УРСР др. Г. Боряк і Президент УІТ др. Л. Винар. Після цього президент УІТ звернувся до голови Археографічної комісії др. П. Соханя з пропозицією співпраці у напрямі видання творчої спадщини М. Грушевського, про що було підписано угоду в вересні 1990 р., під час перебування Л. Винара в Україні¹²⁹. Напередодні підписання цього документу відбувся Перший конгрес Міжнародної Асоціації Україністів у Києві, на якому присутні овацією зустріли пропозицію Л. Винара проголосити 1991 р. Роком Михайла Грушевського. Це стало ще одним стимулом безпосереднього закономірного процесу зняття анатем з імені Грушевського й його справжнього повернення в Україну. Було перевидано найвідоміші праці історика як окремими книгами (пе-

присвяченій 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського, Львів: НТШ у Львові, УІТ, 1994, 488 с.

¹²⁹ Л. Сакада, "Діяльність істориків українського зарубіжжя...", с. 45.

реґажно вже згаданою Археографічною комісією, яку незабаром було перетворено в Інститут українського джерелознавства та археографії НАН України ім. М. Грушевського), так і в журнальних публікаціях. Сьогодні грушевськознавство як галузь українознавства розвивається в Україні, де перевидуються праці М. Грушевського, та опрацьовуються численні грушевськознавчі дослідження, базовані на недоступних колись для діаспорних дослідників архівних джерелах.

На сучасному етапі відбувається процес вдосконалення старих і розвитку нових напрямів грушевськознавства: накопичення та введення до наукового обігу нових елементів джерельної бази, з'ясування окремих аспектів творчості та діяльності вченого, теоретичне осмислення методології та історіософії Грушевського (початок чому було покладено, як згадувалося вище, працями членів УІТ в діаспорі). Крім того, в контексті розуміння грушевськознавства як наукової дисципліни, що займається вивченням широкого спектра наукових проблем, в Україні на основі нових архівних матеріалів сьогодні досліджується історія наукових установ, створюваних і очолюваних Грушевським¹³⁰, простежується родовід вченого та його близьких, аналізується наукова діяльність і творчість його доньки Катерини – молодшої талановитої дослідниці, що розвивала новий науковий напрям в українській науці – соціальну антропологію, племінника – історика Сергія Шамрая, брата вченого – філолога Олександра Грушевського, досліджується науковий доробок учнів київської та львівської шкіл вченого тощо.

Розвивається співпраця українських материкових вчених з вченими та науковими установами діаспори у підготовленні нових видань. Зокрема, у започаткованій Українським Історичним Товариством серії “Епістолярні джерела грушевськознавства” видано три томи *Листування Михайла Грушевського*. Перший том, виданий Українським Історичним Товариством спільно з Інститутом української літератури ім. Т. Шевченка НАН України, упорядкувала київська дослідниця Г. Бурлака¹³¹. Другий том упорядкували Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич¹³², третій упорядковано Г. Бурлакою та Н. Лисенко¹³³. Сьогодні в цій серії готуються до друку ще чотири

¹³⁰ Статті та монографія О. Юркової, монографія П. Соханя, В. Ульяновського, С. Кіржасва, статті В. Ульяновського, І. Матяш та ін.

¹³¹ *Листування Михайла Грушевського*. Т. I. Ред. Л. Винар. Упор. Г. Бурлака. Київ: Нью-Йорк; Париж: Львів: Торонто: Українське Історичне Товариство, Інститут української літератури ім. Т. Шевченка, 1997, 400 с.

¹³² *Листування Михайла Грушевського*. Т. II. Ред. Л. Винар. Упор. Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич. Київ: Нью-Йорк: Українське Історичне Товариство, Інститут української літератури ім. Т. Шевченка НАН України, 2001, 412 с.

¹³³ *Листування Михайла Грушевського*. Т. III. Ред. Л. Винар, упор. Г. Бур-

томи – листування М. Грушевського з М. Кордубою, з братом Олександром, з В. Гнатюком, з іншими галицькими діячами. Поза серією у 1998 р. УВАН у США спільно з НАН України, Львівським відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, ЦДІА у Львові було видано листи М. Грушевського до К. Студинського (1894 – 1932), підготовлені Г. Сварник, у 2004 р. Науковою бібліотекою ім. В. Стефаника у Львові у серії “Епістолярії” видано том листування М. Грушевського з В. Мочульським. Листування друкується і в періодичних виданнях (*Український Історик*, *Архіви України* та ін.). Крім того, вперше видано літературні твори М. Грушевського (спільне видання УІТ, УВАН у США, Ін-ту української літератури ім. Т. Шевченка НАН України)¹³⁴. Інститутом української археографії та джерелознавства започатковано видання 50-томного зібрання творів М. Грушевського, з якого вже видано кілька томів. Багато уваги грушевськознавчим дослідженням приділяють Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ (дир. Павло Соханя), з відділеннями в інших містах (Львівське відділення очолює Ярослав Дашкевич), Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ у Львові (дир. Ярослав Ісасвич), Інститут історії України НАНУ та його друкований орган *Український історичний журнал* (директор Інституту і головний редактор журналу Валерій Смолій), Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові (голова Олег Купчинський), Інститут української літератури ім. Т. Шевченка (директор Микола Жулинський) тощо. Це і опрацювання кандидатських та докторських дисертацій, видання монографічних досліджень і тематичних збірників, публікації джерел.

Чимало для розвитку грушевськознавства на сучасному етапі робить Канадський Інститут Українських Студій Альбертського університету (дир. З. Когут), зокрема Центр українознавчих досліджень ім. П. Ячика, очолений Ф. Сисиним. Головним завданням Центру сьогодні є підготовка до видання англomовного перекладу *Історії України-Руси* (видано вже низку томів) та електронного варіанту англomовної *Енциклопедії Українознавства*. До опрацювання сучасного англomовного перекладу залучені фахівці різних галузей знання, які поряд з перекладом тексту готують змістовні примітки-доповнення, на сучасному науковому рівні. В підготовленні томів до друку беруть участь українські вчені незалежно від місця їх мешкання.

Ще одним із суттєвих досягнень сучасного грушевськознавства

лака, Н. Лисенко. Київ: Нью-Йорк: УІТ, 2006, 718 с. іл.

¹³⁴ *Михайло Грушевський: Із літературної спадщини*. Упорядники Галина Бурлака і Альбіна Шацька. Нью-Йорк: Київ: УІТ, Ін-т літератури ім. Т. Шевченка НАН України, УВАН у США, 2000, 416 с.

на Заході є поява у 2005 році солідної англomовної монографії співробітника Інституту Сергія Плохія *Руйнація Імперіалістичної Росії. Михайло Грушевський та написання української історії*¹³⁵, яка написана з урахуванням грушевськoзнавчого доробку соборної української історіографії, а також праць неукраїнських істориків про Грушевського.

У розвитку грушевськoзнавства сьогодні велику роль відіграють музеї М. Грушевського у Києві та Львові, університети й інші установи, в яких в різних формах досліджується творчість і діяльність вченого. Українські університети сприяють розвитку грушевськoзнавства проведенням тематичних наукових конференцій, які часто організуються у співпраці з українськими науковими установами діаспори, написанням монографічних досліджень, читанням тематичних курсів. Зокрема, в Дрогобицькому педагогічному університеті розроблено і викладається для студентів історичного факультету спецсеминар "М.С. Грушевський. Найвидатніший український історик. Політик. Державний і громадський діяч"¹³⁶, викладалися грушевськoзнавчі навчальні курси в деяких інших університетах. Значним внеском у розвиток грушевськoзнавства стали дослідження Л. Зашкільняка, В. Ластовського, Я. Малика, В. Масненка, В. Педича, В. Пристайка, В. Тельвака, Ю. Шаповала та ін.

В цілому, можна зробити висновок про те, що грушевськoзнавство як галузь наукового знання, започатковане в силу об'єктивних причин в діаспорі, сьогодні розвивається спільними силами соборної української історіографії. Перед ним і надалі стоять завдання віднайдення та введення до наукового обігу джерел, складення загального опису відповідних архівних фондів, дослідження нових проблем і напрямів. Маштаб постаті Михайла Грушевського вимагає подальшого розвитку грушевськoзнавства, що підтверджується й словами відомого українського історика Я. Дашкевича з його вступної статті до 6-го тому 50-томного зібрання творів: "Михайло Грушевський далі залишається найбільшим істориком України. Чимало в його творчості сприймається як заповіт, не виконаний або лише частково виконаний пізнішими поколіннями вчених"¹³⁷.

¹³⁵ S. Plochy, *Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History*. Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press. 2005. 614 p.

¹³⁶ М.С. Грушевський. Найвидатніший український історик. Політик. Державний і громадський діяч. Плани занять спецсеминару та методичні рекомендації. Для студентів історичного факультету. Дрогоби́ч. 1998. 49 с.

¹³⁷ Я. Дашкевич. "Михайло Грушевський наприкінці XIX ст.". В кн.: Михайло Грушевський. *Твори в 50-ти томах*. Т. 6. Серія "Історичні студії та розвідки (1895 – 1900)". Львів, 2004, с. XIII.